

Prace Filologiczne 2022 (77): 377–395

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Maciej Rak, 2022

Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-

-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.32798/pf.851>

MACIEJ RAK

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

e-mail: maciej.rak@uj.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0042-1406>

HASŁO JEŚĆ W UJĘCIU ETNOLINGWISTYCZNYM
(NA PODSTAWIE KARTOTEKI
SŁOWNIKA MITOLOGII POLSKIEJ
JANA KARŁOWICZA)

ENTRY *EAT* IN THE ETHNOLINGUISTIC PERSPECTIVE
(BASED ON THE FILES OF THE *LEXICON OF POLISH MYTHOLOGY*
[*SŁOWNIK MITOLOGII POLSKIEJ*] BY JAN KARŁOWICZ)

ABSTRACT: The article is a reconstruction of the entry *EAT* in the file of the *Lexicon of Polish Mythology* by Jan Karłowicz, found in 2017. A closer look at the information on the files, which has been grouped into 8 sub-entries (1. General approach; 2. A feast; 3. Fasting, no eat; 4. Magic food, inexhaustible; 5. Sweets [sugar, honey, honeycombs]; 6. Gluttony, drunkenness; 7. Hunger; 8. Assimilation. Anthropophagy. Child cannibalism). This is also evidenced by the juxtaposition of the entry *EAT* with the content of two ethnolinguistic dictionaries – *Slavanskie drevnosti* edited by Nikita I. Tolstoy and in *Slavânskaâ mifologiâ* edited by Svetlana M. Tolstaya.

KEYWORDS: Jan Karłowicz, ethnolinguistics, archival materials, food in language and culture

Uwagi wstępne

Do podstawowych i najpierwotniejszych aktywności należy zdobywanie pożywienia, z kolei jedną z prymarnych czynności jest jedzenie. Jedno i drugie dotyczy w równym stopniu świata zwierząt i ludzi. Właściwie gdybyśmy wzięli pod uwagę tylko to, czyli potraktowali jedzenie (jako czynność i jako pokarm – ‘to, co się je’; znamieną jest tu polisemia utożsamiająca czynność z przedmiotem czynności) w aspekcie biologicznym, a dokładniej fizjologicznym, opozycja *homo-animal* (Dąbrowska [red.] 2003) straciłaby na wyrazistości: zwierzęta i ludzie muszą jeść, muszą też zdobywać pożywienie. Rzecz jasna, wymieniona opozycja silnie zaznacza się w języku, stąd opisywana m.in. przez Zdzisława Kempfa (Kempf 1985, Kempf 1989) „gorszość” słownictwa dotyczącego zwierząt, por. np. *jeść* – *zreć*. Jeszcze silniej przeciwieństwo *homo-animal* widać w szeroko pojętej kulturze. Podane informacje w połączeniu ze świadomością tego, że trudno szukać języka, w którym nie byłoby wyrazu nazywającego czynność jedzenia, pozwalają według mnie na zaliczenie JEŚĆ do elementarnych i uniwersalnych jednostek semantycznych, choć nie uwzględniła tego Anna Wierzbicka (Wierzbicka 2006).

W obrębie antropologii kulturowej i socjologii mieszczą się też antropologia jedzenia i socjologia żywienia. Podstawowa i pionierska praca z zakresu pierwszej z wymienionych subdyscyplin to *Trójkąt kulinarny* Claude’a Lévi-Straussa (Lévi-Strauss 1966/1972), w którym preferencje żywieniowe zostały potraktowane jako trwałe wzorce społeczno-kulturowe, podobnie jak mity i rytuały. Biorąc pod uwagę system kulinarny, sytuuje się więc człowieka w dwóch podstawowych sposobach istnienia – kulturze i naturze, przy czym kulturę reprezentuje to, co ugotowane, a naturę to, co surowe. Jeśli idzie o socjologię żywienia, szczególna pozycja przysługuje książce Beaty Tobiasz-Adamczyk *Od socjologii medycyny do socjologii żywienia* (Tobiasz-Adamczyk 2013).

Szeroko pojęte kulinaria to także ważny komponent tradycyjnych badań etnograficznych, wystarczy zwrócić uwagę na to, że np. w *Kulturze ludowej Słowian* Kazimierza Moszyńskiego (1967–1968) trzy spośród sześciu rozdziałów pierwszego tomu dotyczą żywności: *Zdobywanie żywności i surowców*, *Przechowywanie żywności i surowców* oraz *Przygotowywanie pokarmów* (Moszyński 1967, s. 24–292).

Pożywienie jest również tematem badań etnolingwistycznych. Do kulinarnych kulturowych należą w perspektywie podhalańskiej MOSKÁL, OSCYPEK i GORZÁŁKA (Rak 2015, s. 315–338), w perspektywie polskiej – CHLEB, ROSÓŁ, KOTLET SCHABOWY i WÓDKA, a w perspektywie słowiańskiej – CHLEB, WÓDKA i MLEKO (Rak 2021b, c). Ze względu na wyjątkową pozycję w kulturze często przedmiotem opisu był CHLEB. Hasło to znalazło się też m.in. w kartotece *Słownika mitologii polskiej* (SMP) Jana Karłowicza (więcej o tym zbiorze,

jego zawartości i okolicznościach odnalezienia w 2017 r. w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie czytaj w: Rak 2018, 2021a, s. 13, 40), w *Slavânskich drevnostiach* pod red. Nikity I. Tołstoja (SD V, s. 412–421) i w *Slavânskiej mifologii* pod red. Swietłany M. Tołstojowej (SM, s. 476–477). Częstkowy opis chleba odnotować można także w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* pod red. Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (SSiSL II/1, s. 234–244, 284–298, 321–327, 359–362, 400–404). Rekonstrukcję CHLEBA na podstawie wspomnianej kartoteki znajdziemy w książce *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka* (Rak 2021a, s. 113–135).

Celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja kolejnego hasła – JEŚĆ, oznaczonego jako J12, czyli 12. hasło na literę *j*. Niestety nigdy nie będziemy mieli pewności, czy finalnie tak miało ono wyglądać. Pewną podpowiedzią są jednak inne prace Karłowicza, w tym zwłaszcza 23 hasła opublikowane w *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (WEPI). Nie ma w nich cytatów z literatury obcojęzycznej, choć są do niej odesłania, a komentarze odautorskie nie są rozbudowane. Moje ingerencje w materiał pozyskany z kartoteki polegały na:

- 1) wprowadzeniu spajającego i porządkującego całość opisu;
- 2) podaniu cytatów polskojęzycznych według umieszczonych na fiszkach skrótów odsyłających do źródeł (w kilku miejscach wskazania Karłowicza były błędne, sygnalizuję to w przypisach dolnych);
- 3) ustaleniu, do których prac odsyłają skróty (pomocny w tym względzie był trzydziestosześciostronicowy rękopiśmienny *Klucz znaków i skrótów*, dołączony do SMP [por. Rak 2021a, s. 88–105]), niestety nie udało się to we wszystkich przypadkach;
- 4) uporządkowaniu cytatów pod względem tematycznym i geograficznym (tak jak podczas rekonstrukcji hasła CHLEB zastosowałem układ wzorowany na *Ludzie* Oskara Kolberga: Litwa, Pomorze, Mazury Pruskie, Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze, Kaliskie, Łowickie, Radomskie, Lubelskie, Kieleckie, Sandomierskie, Krakowskie, Góry i Podgórze, Rzeszowskie, Przemyskie, Sanockie i Krośnieńskie oraz Chełmskie [jako obszar pogranicza polsko-ukraińskiego]);
- 5) uzupełnieniu w nawiasach kwadratowych wyrazów skróconych przez Karłowicza.

Nie rozszyfrowałem spajających kartotekę odsyłaczy (np.: *D8ba1*, *D8ca4*, *D8ca6*, *K14a1* itp.), ponieważ byłoby to możliwe tylko w sytuacji zrekonstruowania pozostałych 72 haseł (kartoteka liczy 74 hasła, przypomnę, że został już opracowany CHLEB).

Rekonstrukcja hasła JEŚĆ

Na hasło JEŚĆ składają się następujące podhasła uwzględnione na osobnych fiszkach:

1. Ujęcie ogólne.
2. Uczta, orgia.
3. Post, nie jeść.
4. Pokarm czarodziejski, niewyczerpany.
5. Słodczyce (cukier, miód, plastry miodu).
6. Obżarstwo, opilstwo.
7. Głód.
8. Asymilowanie. Anthropophagia. Dzieciożerstwo.

1. Ujęcie ogólne

Odniesienia do jedzenia pojawiają się zarówno w opowieściach dotyczących ludzi biednych, jak i bogatych, por.:

Matka ze łzami ich pobłogosławiła, i tegoż jeszcze wieczora królewicz ożenił się z prześliczną królową Krasnorodą – sute wesele sprawili, mnóstwo gości sprosili, i szczęśliwie ze sobą żyli! (Gl, t. I/78).

Królewicz uprzejmie ich przyjął, słodkim miodkiem uraczył (...) (Gl, t. II/79) (Antoni J. Gliński, *Bajarz polski. Zbiór baśni, powieści i gawęd ludowych*, Wilno 1853¹).

Jedzenie (zwłaszcza chleb) jest ważnym komponentem obrzędowości, por.:

Razem z podarowanymi pieniędzmi [srebrnymi monetami, które podczas chrztu dziecko otrzymuje od rodziców chrzestnych – M.R.] zawija się zwykle nieco okruszyn chleba, ażeby dziecku nigdy go nie zabrakło (Töp 95) (Max Töppen, *Aberglauben aus Masuren mit einem Anhang, enthaltend: Masurische Sagen und Märchen*, Danzig 1867);

wiążą się z nim również praktyki magiczne, por.:

Mówią: że gdyby kto znalazł taką leszczykę, niech kopie pod jej korzeniem, a gdy tam znajdzie króla wężów, trzeba, aby go w oliwie ugotował tak dobrze, aby się całkowicie rozplynął; maść taką niech zleje do jakiego słoika; a skoro się starym zrobi, niech weźmie tej maści, na chleb posmaruje i zje, a natenczas sen go ogarnie, śpi długo, a gdy się

¹ Karłowicz odsyłał też do innych stron tego opracowania (t. I/77, 189, t. II/78, 112), jednak nie ma na nich wzmianek o jedzeniu.

ocuci nie tylko że całkiem odmłodnieje i nowych sił nabierze, ale nadto szczęścić się będzie jemu przez cały ciąg dalszego życia (Gluz 493) (Józef Gluziński, *Włóscianie polscy uważani pod względem charakteru, zwyczajów, obyczajów i przesądów, z dołączeniem przysłówiów powszechnie używanych*, Warszawa 1856);

i anegdoty, np.:

Kucharz, jeśli źle ugotował jaką potrawę, jeśli mu się coś nie udało lub co zepsuł, stało się przysłowiem dworaków: „musiał kota zabić”, mówią także, iż po nim jedzenie nigdy smacznie nie będzie (Gluz 535).

Por. też: WKL I 254; WKL II od 12, 23, 200 sg, *Karmienie draka mięsem* ib.; MM. I 147 sg; Tyl 163, 167, 180 sg.; T 2 VIII 226 – *Jedzenie dla latawca niegorące*; Fustel 23, 137².

Por. inne hasła w SMP: D8ba1, D8ca4, D8ca6, K14a1, R4a1, S19c10, S19e1, S19e2, S19e3, W6.3, W6.4, W6.5, W6.7, W10b8, W10b12, S8 23 str. 1, *karmienie bałwanów p. Samojedów*; 28: 25 sg. *Upadek dobrych duchów + jedzenie zabron[ionych] rzeczy*.

2. Uczta, orgia³

Wątki szczegółowe: 1) Uczta duchów, nieboszczyków (por. S19h); 2) Uczta duchów zmarłych, taniec itp. (por. S19h); 3) Stypa (por. S19m); 4) Połykać coś (por. G10Oc).

W polskim kręgu kulturowym motyw biesiadowania zaznacza się na różne sposoby, także np. w podaniu dotyczącym postrzyżyn Siemowita (syna Piasta Kołodzieja), podczas których pojawiają się wędrowcy wcześniej odprawieni przez Popiela. Tekst ten został przytoczony m.in. przez Lucjana Siemieńskiego w *Podaniach i legendach polskich, ruskich i litewskich* (Poznań 1845).

Jak wynika z różnych przekazów, czynność jedzenia była obłożona przesądami, przede wszystkim obowiązywało odpowiednie zachowanie przy stole, por.:

Jakieś zabobony uszanowania dla uczy i jedzenia w ogóle; na Litwie mówią: *przy stole trza być jak w kościele*. To wprawdzie najczęściej do dzieci mówią, że *kto przy stole śpiewa, tego żona będzie miała głupiego męża*. Wstać od stołu – nieprzyzwoitość. Koło Hrubieszowa włóscianie mówią, że *trza być przy stole jak jakby msza św. się odprawowała* [Gluz 405].

Zalecenia dotyczyły też innych aspektów jedzenia, np. czasu, kiedy można było odłączyć dziecko od piersi matki, por.:

² Nie udało się rozstrzygnąć, do których prac odsyłają te skróty.

³ Tu *orgia* jako ‘zabawa wyuzdana, hulatyka gorsząca, rozpasana, nierząd, bachanalia, rozpusta’ (SW III, s. 828).

(Rzeszowskie) Dziecko należy odłączyć od piersi: albo na jagody (na wiosnę) albo na kopki (w jesieni), nigdy zaś w lecie; albowiem w czerwcu nawet kur nie sadza się na jajach, a dziecko w tym czasie odłączone piszczałoby ciągle jak kura (Ap XIV/126 [Seweryn Udziela, *Lud polski w powiecie ropczyckim w Galicyi*, ZWAK XIV, 1890, s. 1–136]).

Jedzenie było ujmowane w powiązaniu z pracą zgodnie z przysłowiem *Bez pracy nie ma kołaczy*, por.:

Zacny i pracowity wieśniak rozmyślał, że gdyby nie musiał na chleb zarabiać, słowem i modlitwą więcej by zdziałał. Od następ[nego] dnia anioł mu jeść przyniósł. Ale sam wkrótce uczuł, że bez pracy i sam się stał gorszym i ludzie go mniej słuchali. Pomo-dlił się i zasnął. Nazajutrz już jedzenia cudownego nie było. Zrozumiał wolę bożą i wrócił do dawnej pracy (Br[onisława] Kamińska⁴, *Leg[endy] hist[oryczne]*, Poznań 1852, s. 310)].

Biblijny motyw rajskiego jabłka znalazł odzwierciedlenie w zanotowanym na Rusi Czerwonej przez ks. Sudoka Barączą podaniu o królownie, która skuszona przez diabła, zjadała jabłka i gruszki i w ten sposób zaprzedała mu swoją duszę (⊕ 38: 37 *królowna z diabłem w lesie* [X. S. Barącz, *Bajki fraszki, podania przysłowa i pieśni na Rusi*, Lwów 1886]).

Ucztowano przede wszystkim w określone święta, por. *uczta w wigilię B[ożego] Narodzenia* (por. D8a), *Rusalny tydzień*⁵ (por. D9.6, ZM: 186, Lubb I 23–25, II 84), oraz podczas specjalnych spotkań, por.:

Na wieczornice (wakarónes) w Augustowskim zbierająca się gromada przynosi każdy chleb, mięso, słoninę, jaja, śmietanę etc. i robi się z tego składkowa wieczerza ([Hipolit] Giegużyński w „Kłosach” XII 172).

Z obszaru litewskiego pochodzi też następująca obserwacja językowa: *ban-kiet u włościan* (Troki, Lida) = ‘chrzciny’; *byłem na b[ankiecie]* = ‘na chrzcinach’. Jeśli idzie o polski materiał gwarowy, warto w tym miejscu odnotować wyraz *nienasytka* [‘owad, o którym mówią, że jeżeli go kto zje przypadkowo, to odąd nigdy się już nasycić nie może’ SGPKarł III, s. 305].

Uczta to częsty wątek podaniowy, realizowany w różnych kulturach zwłaszcza jako *Biesiada ksiąząt i bohaterów*, por.:

⁴ To pseudonim Zofii Węgierskiej (1882–1869), pisarki i felietonistki.

⁵ *Rusalny tydzień*, inaczej *święty*, *zielony* albo *suchy* – święto u Słowian wschodnich i południowych, przypadające tydzień przed ruchomym świętem Trójcy Świętej. Podczas rusalnego tygodnia panny puszczały na wodę wianki kwiatowe, a także zawieszały na drzewach białe tasiemki. Były to podarunki dla rusałek.

W *Shahnameh*⁶ 7 dni i [więcej] pijaństwo, hałas. Toż w skazkach (Mohl: I, 335, 347, 363, 463, 471, II: 57, 113, 125, 565, III: 217, 289, 313, 402 etc., Bębp 1868 III 648 sg).

Opisy biesiad [podobne?] do skazkowych w mong[olskich], kałm[uckich] i turkij-skich pod[anich]. Np. opis w *Dżungariadzie*⁷ (Bergm. IV, 183–190). Na biesiadach kłótnie i zagadki (Bębp ib. 651).

W ind[yjskich] i pers[kich] opisach biesiad muzyka i taniec zawsze figurują. Przeciwnie w [opisach biesiad] śr[odkowo]azjat[yckich] i w[ielko]rus[kich] (Bębp ib. 653).

Asd Ww 54.

Ucztować na podwórzu WKL I 78.

Rynnami napoje płyną do gości ib.

Ponadto warto zwrócić uwagę na prace naukowe dotyczące innych kultur, por.: Wa II/639 [W. Lutosławski, *Przegląd czasopism*, „Wisła” II, 1888, s. 636–641. C. Haberland *O zwyczajach i przesądach przy jedzeniu*:

W skutek przesądów i obaw powstają pewne zwyczaje, które potem są zachowywane, nawet gdy przesady ustąpiły. O zarzynaniu zwierząt istnieją u żydów i mahometan bardzo szczegółowe przepisy, które autor zestawia. O tem, czy krew należy wylać czy użyć, czy wolno mięso jeść gotowane, surowe, kto ma je upiec lub ugotować, o porze jedzenia, autor cytuje różne szczegóły, z obyczajów różnych ludów].

Por. też: Gl I/218; Gl XII (*kłosa jeść dające*); Gl II/108; WŁ I/79 *nie jeść przed gospodarzem*; ⊕4: 262 (czyli *Z Lidzkiego etc. mojego zapisywania*) *goście znoszą jedzenie*, 267 też, in, 296 też; LChv 421 [Julius Lippert, *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch*, Berlin 1882]; ⊕29 [Arthur de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale*, Paris 1866].

Por. inne hasła w SMP: D10c3, G10ł1, N2d5, S19e1.

3. Post, nie jeść

Wątki szczegółowe: 1) Dziecię głodzone po zjedzeniu czegoś (por. D6ka); 2) Truć, jad (por. B10c); 3) Napój zatruty (przez smoka etc.) (por. N3e).

W polskim folklorze słownym poszczenie jest traktowane jako dobrowolne wyrzekanie się jedzenia, które w przyszłości ma zagwarantować kawalerowi pracowitą żonę, a pannie pracowitego męża albo szczęśliwy powrót ukochanego z wojny, por.:

(Poznańskie) A jam pościł piątki, / pościłem soboty, / żeby była panienka / zdatna do roboty ((14) 109 [O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania*,

⁶ Perski epos narodowy autorstwa Ferdousiego dotyczy historii Iranu od stworzenia świata do poł. VII w. n.e., czyli końca dynastii Sasanidów.

⁷ Kałmucki epos narodowy znany częściej pod tytułem *Dżungar*.

przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Wielkie Księstwo Poznańskie, cz. V, Kraków 1880, s. 109]).

(Poznańskie) I odtąd co dzień u stóp się Bóstwa / z koronką w rękę modliła, / i sama piekła chleb dla ubóstwa / niedziółki nawet suszyła (14 189).

(Krakowskie) Z tamte strony wody, / stoi chłopiec młody; / żeby mi się dostał, / pościłabym środy. Pościłabym środy, / suszyłabym piątki, / żeby mi się dostał / na zielone świątki. / Pościłabym środy, / piątki bym suszyła, / żeby mi się dostał, / tobym się cieszyła.

Poniedziałki poszczę, / wtorki, piątki suszę, / a przecie ja sama / jeszcze chodzić muszę. Sukmana z jedwabiem, / koszuleczka szyta, / a przecie się o mnie / mój Maciek nie spyta (15 424 [O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Krakowskie*, cz. II, Kraków 1873, s. 424]).

(Krakowskie) Pości Zosia, pości, / całoroczne piątki, / żeby ułan wrócił / na Zielone świątki / Pości Zosia, pości, całoroczne środy, / żeby ułan wrócił / na zimowe gody. Pości Zosia z rana, / pości Zosia na noc, / żeby ułan wrócił / choćby na Wielkanoc. Ułan już nie wróci, / ułan śpi spokojnie, / poległ w obcej ziemi / na dalekiej wojnie (15 449).

Jak wynika z drugiego i trzeciego cytatu, czasownik *pościć* pojawia się w kolekcji z *suszyć*, czyli wyrzekać się napojów. W folklorze słownym poszczenie traktowano też czasem w kategoriach religijnych, czyli jako powstrzymywanie się od jedzenia mięsa w określone dni. Dotyczy to zarówno terenów polskich:

(Kieleckie) O św. Dorocie. Tkóre postu nie pościeli, / Ojca, matki, nie trzcili (czcili) (Ap IV/95 *postu nie pościeli* [Władysław Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, ZWAK IV, 1880, s. 83–184]);

(Krakowskie) Jeżeli kto za życia swego nie pościł, to w piekle będzie karmiony nożem i widelcem, a w mięsny dzień same gady, ropuchy, padalce do gęby mu diabli pakować będą „naści, na masz mięso!” (KgKr III/20 [O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Krakowskie*, cz. III, Kraków 1874, s. 20]);

jak i pogranicza polsko-ukraińskiego:

(Chełmskie) Posty oprócz mocy kościelnej, mają i inną jeszcze, służąc także i na sprowadzenie szczęścia i na lekarstwo chorób. Kto tedy uchronić się chce od febry (*pohanka, tiotucha*), ten pości ściśle dzień św. Wołosika w jesieni. Pastusi znów lub właściciele bydła poszczą w dniu św. Jurija i św. Mikołaj na wiosnę, aby się bydło wiodło i przymnażało (KgCh I/65 [O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Chełmskie*, cz. I, Kraków 1890, s. 65]);

oraz Moraw:

W „szczodry wieczór”, tj. wigilię, wszyscy dorośli poszczą nader ściśle, a dziećmi powiadają: „Niech mi się nikt nie waży wziąć czegokolwiek do ust! Dziś jest wielki post”. Grożą im, że kto zje choć okruszynę chleba, nie zobaczy złotego baranka (Wa VI/541 *bydło* [Bronisław Grabowski, *Słowacy i Hanacy w Morawji południowej (Według dzieła Jana Herbena)*], „Wisła” VI, 1892, s. 530–546]).

Obostrzenia dotyczyły także terminu uboju zwierząt:

(Chełmskie) W Spasówkę tj. w czasie postu przed tym świętem nie godzi się i nie ma też zwyczaj bić trzodę na mięso, jeść się mające po upływie postu (KgCh I/154).

Długi post jest warunkiem osiągnięcia jakiegoś bardzo upragnionego celu – odczarowania braci zaklętych w ptaki:

(Litwa) Aby odczarować swoich jedenastu braci, siostra powinna pościć przez 12 lat, 12 miesięcy, 12 tygodni i 12 dni (Ap XII/58 [J. Karłowicz, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie*, ZWAK XII, 1888, s. 1–58]).

albo ukarania złodziei – tego dotyczy informacja z Chełmskiego (KgCh II/215 [O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Chełmskie, cz. 2*, Kraków 1891]). Długi post związany jest również z motywem czasowego zaginięcia w jaskini:

(Ruś Czerwona) Pieczary pod Stradczem⁸. Jest także podanie o dziewczce, która wszedłszy do jednej z tych pieczar po wielkanocnej komunii, błąkała się w niej aż do drugiej bez żadnego pożywiania; gdy na drugą Wielkanoc wyszła, skoro ją tylko ksiądz pobłogosławił, w proch się rozsypała (Siem nr 100 [L. Siemieński, *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*, Poznań 1845]).

Jednak poszczenie to przede wszystkim zajęcie pustelników:

Pięciu męczenników kazimierskich. Przez długi czas żyli [pustelnicy – M.R.] jeno korzonkami i trochę warzywami, które w swoich ogródkach sadzili. Mięsa ani ryby nie zasmakowali nigdy; bo mięsa ślubowali nie jeść – a co do ryb, to choć tu w okolicy po jeziorach nie brak – czemuż ich mieli biedni pustelnicy ułowić? Musieli się tedy obejść i przestać na korzonkach. Ale Bóg litościwy nie chciał ich opuścić przy ciężkiej pracy w głodzie i niedostatku – bo to do pracy, panie, sił człeku trzeba. Owoż tedy taki cud im sprawił (Siem nr 4, *Pustelnicy*).

Na Rusi Czerwonej obowiązywał zakaz jedzenia jagód przez matki przed 2 VII, czyli świętem Matki Boskiej Jagodnej, pod groźbą tego, że dzieci będą się źle chowały albo nawet będą umierały:

⁸ Dziś: Страдч, wieś na Ukrainie, w rejonie jaworowskim obwodu lwowskiego.

(Ruś Czerwona) Żadna matka, która postradała dzieci swoje jedno po drugim, nie je przed tak zwaną Matką Boską Jagodną jagód, a to z tego powodu, aby dalsze jej dzieci dobrze się chowały (Dziwieniki⁹, Bobreckie) (Ap VI/210 [Bronisław Gustawicz, *Po-dania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, ZWAK VI, 1882, s. 210]).

Uważano też, że dzieci tych matek, które mimo zakazu jadły jagody, będą po śmierci omijane w niebie przez Matkę Bożą rozdającą te owoce:

(Ruś Czerwona) Albo dlatego, że w tym dniu rozdaje Matka Boska w niebie dzieciom jagody, a wtedy stoją smutne na boku owe dzieci, których matki przed owym dniem jadły jakiegokolwiek jagody (Hołoskowice¹⁰) (Ap VI/210).

Zakaz obejmował także jedzenie jabłek i gruszek:

(Ruś Czerwona) Do „Spasa”, tj. do „Przemienienia Pańskiego” nie godzi się jeść owoców rodzicom, których dzieci pomarły. Dziaćki bowiem lubią gruszki i jabłka: Pan Bóg pobiera je tego dnia i rozdaje gościńca, ale jeżeli którego dziecięcia matka zjadła owoc przed Spasem, to P. Bóg odpędza: „tobie nie dam... nie ma dla ciebie... idź sobie precz... twoja maty swyneju zjiła”, tj. zjadła surowe jak świnia (Ap IV/68 [*zakaz jedzenia*] owoców przed Spasem [Andrzej Podbereski, *Materiały do demonologii ludu ukraińskiego*, ZWAK IV, 1880, s. 3–82]).

Kolejną datą, przed którą obowiązywał zakaz jedzenia owoców, to wspomnienie św. Jana (24 VI), por. też: Aθ III: 264 [*zakaz jedzenia*] owoców przed ś. Janem sg. Zjedzenie dwóch zrośniętych jagód lub owoców przez pannę może sprawić – tak uważano na Rusi Czerwonej – że w przyszłości urodzi ona bliźnięta:

(Ruś Czerwona) Dziewczyny nie jedzą dwóch zrośniętych jagód albo owoców, boby wyszedłszy za mąż urodziły bliźnięta (Bóbrka¹¹, Dziwieniki) (Ap VI/210).

Odniesienia do jedzenia znajdziemy również we frazematyce, np.: *Dobra dusza zje bez obrusa* (Ap II/174 [A. Petrow, *Lud ziemi Dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki itd.*, ZWAK II, 1878, s. 3–182]).

Por. też: Gl I/194; KgKali 136 (*U nas znajduje się ona* [piosenka o zającu – M.R.] *już w książeczce pod tytułem „Postny obiad”*); ⊕119 (O. Kolberg, *Pieśni ludu polskiego*, Warszawa 1857: siostra truje brata, który jest przeciwny jej zamążpójścia, napojem przygotowanym z zabitego, zielonego węża); ⊕1: 30 (od Celiny Czechowiczowej ze Świeciańskiego); ⊕3: 28 (z Pińszczyzny od pani Skirmuntowej); ⊕4: 117; ⊕10: 19a (z Jarzewa [Świeciańskie] od E. Iwaszkiewiczówny); ⊕19: 98, XIV (P.L. Jacob, *Curiosites des sciences occultes par*, Paris 1862); ⊕28:

⁹ Dziś: Дев’ятники, wieś na Ukrainie, w rejonie stryjskim obwodu lwowskiego.

¹⁰ Dziś: Голосковичі, wieś na Ukrainie, w rejonie brodzkim obwodu lwowskiego.

¹¹ Dziś: Бібрка, miasto na Ukrainie w obwodzie lwowskim.

173 u Tuaregów (Nikolaj I. Nil, *Buddyzm, rassmatrivaemyj v otnošenii k posledovatelâm ego, obitaûšim v Sibiri*, Santpeterburg 1858); ⊕33: 167 *siedm lat*, 314 *póki nie...* (Wilhelm i Jacob Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, tom I, Berlin 1812); ⊕34: 42 (W. i J. Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, tom II, Berlin 1815); ⊕38: 107; ⊕40: 411–423 (Edward B. Tylor, *Primitive culture. Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, v. I–II, London 1871); ② 156 nr 482 sg; ④ 125 *Siedm*, 148 *żyć nie jedząc 7 lat*, nr 24, 28: *parobek nie znający chleba, służąca nie jedząca*; Töp III: 3, 112, 152, 160; ② 121 nr 137; ∇ 26, 59, 60 *żywąc powietrzem*, 62 *post i milczenie*, 66 *życie korzonkami*, 126, 139, 213 (*Die Märchensammlung des Somadeva Bhatta aus Kaschmir*, t. I, Lipsk 1843); ①, 94, 112, 169, bis 185, 336 (*Mahabhartâ*, tłum. Hippolyte'a Fauché'a, t. I); Duncker I 4.149 [post] 42 *dniowy*, ②, 273 (*Mahabhartâ*, tłum. Hippolyte'a Fauché'a, t. II); HW 131 (Wilhelm Herz, *Der Werwolf. Beitrag zur Sagengeschichte*, Stuttgart 1862); Sy 154 sg (Rudolf Seydel, *Das Evangelium von Jesu in seinem Verhältnis zur Buddhasage und Buddhlehre*, Lipsk 1882); ∇ 173 sg (*Die Märchensammlung des Somadeva Bhatta aus Kaschmir*, Bd. I–II übers v. Brockhaus, Lipsk 1843, t. II); LgC: 61, 115 (Andrew Lang, *Custom and Myth*, Londyn 1885); Żm 142 (Edmund Veckenstedt, *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten, Litauer, gesammelt*, Heidelberg 1883); FL_2_186, 193 („Folk-Lore” [od r. 1890]).

Na temat postu por. także: My_II_13, św. Teofil 40 dni BGd., Skarga, 21/209, 6, Lubb II 93, 101–103; M I: 105 *passim*; WJ: 98, 178 oraz inne hasła w SMP: C9f5, D8iVIIa1, D87aa str. 1, N11ga1, P21.4, S15ad1.

4. Pokarm czarodziejski, niewyczerpany

Wątki szczegółowe: 1) Niewyczerpane jadło i napój; 2) Komunia (cf. K1); 3) Jadła same się zastawiające (cf. C8f); 4) Dziecię zrodzone po zjedzeniu czegoś (cf. D6ka).

Niewyczerpane jadło i napój

Por.: Siem nr 100; Gluz 535, 573; JWŻ 182; T 2 VIII 182 *kasza z kwiatu żytniego*; ⊕1: 28; ⊕19: 29; ⊕27: 105 (August Schleicher, *Litauische Märchen Sprichworte, Rätsel und Lieder*, Weimar 1857); ⊕33: 83 *domек z chleba, bułek i cukru*; ⊕33: 93 sg, 390 *przez aniołów noszony*, 427 *ryba zaptadn[iająca]*; ZM: 21, 23; ⊕38: 119; RG 485 „*boża manna*” w grobie (Juliusz Roger, *Pieśni ludu polskiego w Górnym Szląsku z muzyką*, Wocław 1863, liczby oznaczają nie strony, lecz numery pieśni); ⊕42: 105 *Zeus mlekiem i miodem karmiony*, cf. kraina taka (Ludwig Preller, *Griechische Mythologie*, wyd. 3, t. I); Ły 41 (*w mogile*) *kędy rosę piła, bożą manną żyła* (Ignacy Łyskowski, *Pieśni gminne i przysłowia ludu polskiego w Prusach Zachodnich*, Brodnica 1854); ∇ 196; ① od 119 *jak ambrozję ind. zrobiono*; ⑦ 152, 155, Hertz Parsifal: 19 *Chrystus z nieba stolik*

sprowadza ib. od 21; LB nr 6 *miseczka cud* (August Leskien, Karl Brugmann, *Litauische Volkslieder und Märchen Aus dem preussischen und dem russischen Litauen*, Strasburg 1882); VIm 9 (Hermann Varnhagen, *Ein indisches Märchen auf seiner Wanderung durch die asiatischen und europäischen Litteraturen*, Berlin 1882); Żm 50–67, 84, 86; Ap IX/85 (Józefa Moszyńska, *Bajki i zagadki ludu ukraińskiego*, ZWAK IX, 1885, s. 73–172); Edda 273 *dzik niespożyty*; Jhm 85 (Eduard Adolf Jacobi, *Handwörterbuch der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1835); Odys. 83 (*Odysea* Homera, tłum. Lucjan Siemieński, Warszawa 1895); KgŁęcz 167 *bożą łaską żyła* (*Pieśń sieroca: A cóż-byś sa jadła, / a cóż-byś sa piła? / Korzonecki gryzła, / bożą łaską żyła*) (O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Łęczyckie*, Kraków 1889).

Jadło samo się zastawiające

Częstym motywem podaniowym jest stół (por. też Gl IV od s. 109 *stolicz[ek] cud[owny]*; ⊕33 od s. 185 *stolicz[ek] cud[owny]*, *rybki* od s. 425), na którym w czarodziejski sposób pojawia się jedzenie:

(Litwa) Niema królowna i jej dwunastu braci orłów. Po niejakim czasie wchodzi Najświętsza Panna; westchnęła, stół się nakrył dla niej i dwunastu osób; orły się spuściły, ludzką postać przybrały, więc do jedzenia zasiedli. Widząc swych braci, i cieszy się i płacze królowna, lecz zza pieca się nie wysuwa, czeka, co dalej będzie. Bracia posilili się, znowu przemienili się w orły, we świat polecili. Nazajutrz, jak się tylko stół nakrył, królowna zza pieca wyskoczyła, kawałek chleba zjadła, łyżkę strawy wzięła i znowu słysząc przybywających braci, za piec się schowała (Ap XI/231 [J. Karłowicz, *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie*, ZWAK XI, 1887, s. 229–293]).

Z czarodziejskim stołem jest związany motyw cudownego obrusu (por. N11f; Gl I/125, 130, II/79, 80 sg. 112 sg, 128..., III/8, 121, IV [*obrus samokarmiący*]; ZM: 63; ⊕38 91; ⊕34 27 *we młynie zaczar[owanym]* 212 sg.; ∇ 19; Lit.A. 13). W wyniku boskiej interwencji (por. wątek Pana Boga/Pana Jezusa wędrującego pod postacią żebraka) w biednej chacie niespodziewanie pojawia się dużo dobrego jedzenia:

(Litwa) Pan Bóg na ziemi. Były zapusty; w jednej bardzo nędznej chacie siedzieli biedni ludzie, nie mając, co jeść. Wtem Bóg do tej chaty zaszedł pod postacią starca. Dzień dobry, rzeczce wchodząc, co wy tu porabiacie? Cóż, biedujemy, zimno, głodno, nie mamy ani kawałka chleba, ani tyle, żeby módz się posilić. Ha, to ja wam dam chleba, rzeczce Pan Bóg; a wzięwszy ostry nóż, poszedł do obory i jednemu wołowi wykroił łopatkę, choć on nic nie czuł, gdyż to był Bóg. Cała rodzina zaczęła lamentować, że tylko tego wołu mieli, a i tego im przybysz odbiera. Ale Bóg kazał im część mięsa, którą wykroił, ugotować na wieczerzę, a potem rzeczce do włościanina: Daj siana wołowi. Ten myślał, że on już nie żyje, aż patrzy, jakoby nic

nie było, wół stoi na wszystkich czterech nogach. Gdy chłop wrócił, Pan Bóg kazał żonie puste żarna obracać, garść niby zboża sypiąc; aż o cudu, żarna napełniały się mąką (Ap XI/286).

(Góry i Podgórze) Drugim razem śli też Apostoli z Panem Jezusem i bardzo się jim jeś zakciało. Kupić nie było ka, a pieniędzy też mało co mieli pśi sobie. Pán Jezus skręcił się na lewą stronę i znalazł dąmek, a w tém dąmku biedną wdowę. Pytał jēj, aby mu dała, co zjeś i jego łucniom, ale lóna łodpedziała, ze nic ni má, jęno scypetkę mąki w dziésece, a mleka też ni má, bo jēj krowa pśisuszyła. Pán Jezus łozkozwał, aby z téj mąki, co má placek jim łupiekła. Bez łoporu ządneho posła wdowa do kumory i patrzy do faski, a tu mąki pełnuško. Ej! ale sie też łucieszyła: zaraz zacęna placek piéc i posługować Panu Bogu. Nareście łozkázwał jēj Pán Jezus, aby sła do sopy, cy sie jēj krowa nie łocieliła. Idzie, a tu ciele wielgie, jakby łońskie, lezy łobok krowy. Nawarziła mleka, zrobiła siary, łupiekła placki i postawiła P. Jezusowi i jego łucniom na stół (Ap VII/41 [Władysław Kosiński, *Materiały do etnografii Górali Beskidowych*, ZWAK VII, 1883, s. 3–105]).

W niezwykle sposób (za sprawą Pana Jezusa pod postacią starca) wyborne jedzenie pojawia się też w torbie wędrowca:

(Ruś Czerwona) Pro szczęśliwoho durnia. Dureń spotyka starca i wstydzi się poczęstować go swoim jedzeniem, okazuje się jednak, że w torbie zamiast czarnego chleba są wyborne smakołyki (Ap IX/82, 110 *niesyty* [J. Moszyńska, *Bajki i zagadki ludu ukraińskiego*, ZWAK IX, 1885, s. 73–172]).

W podaniu o Piaście Kołodzieju Bóg przysparza ryb (Siem nr 3, *O Piaście – Ryba niespożyta*). Jako pokarm czarodziejski, którym mogą się pożywić niezwykle postacie – w przywołanym niżej podaniu jest to akurat Śmierć – jest też traktowany miód (por. Żm 18 *miód*):

(Litwa) O Walku, który śmierć oszukał. Walek rad tych darów, przypomniał sobie, że ojciec jego postawił beczkę wybornego miodu; myśli sobie, na co mnie to, gdy tak krótko żyć będę i proponuje Śmierci, aby się uraczyć; głodna Śmierć, rada z okazji, nie każe długo siebie zapraszać; wypila więc całą beczułkę, i każdy poszedł w swoją stronę (Ap XII/15).

W innych przekazach jest mowa o niewyczerpanym ryżu (∇ 64) i wódce (④ od s. 115). Dzięki nauce Kościoła w Krakowskim znana była *Opowieść o ucieczce Żydów z Egiptu*, w której jest również wzmianka o mannie z nieba:

Na tej pustyni mogliby żydzi pomrzeć z głodu, lecz Mojżesz prosił Boga i spadła manna z nieba. Każdego poranku tyle manny upadło, że na cały dzień lud miał pożywienie, jakie chciał (KgKr III/15).

Por. też: Gl II/ 48, 137, IV/127 sg.; My 14 sg, 69–71, 187; Töp 156 (*Dziewczy-
na żąda od niego znaku na dowód, że to on jest właśnie; wtedy głupi rzuca jabłko do
zamku. Dziewczyna*); ⊕34: 44 trzy rzeczy, 64 sg. ib.; CIII *Töpfchen kocke! Töpf. Stetr*;
LB nr 30; Żm 146, 160; Chp 1/157.

Por. inne hasła w SMP: S8.23 str. 1, cf tu cb, cf. C8.

5. Słodyczne (cukier, miód, plastry miodu)

Bardziej szczegółowe wątki: 1) Plastry miodu (por. O22ba); 2) Miód z pszenicą (por. C8f); 3) Miód do jedzenia po pierwszej nocy po ślubie; u Gruzinów znak niewinności młodej; 4) Cukier (por. Da).

W baśni *O księciu na Gołyszyszkach Gołopiętskim i o jego kocie* opublikowanej przez A. J. Glińskiego w *Bajarzy polskim...* jako słodyczne zostały wymienione *makowniki, ciasta, ciastka i pierniki* (Gl III/ 155).

Por. inne hasła w SMP: D8b4, W6, S8.

6. Obżarstwo, opilstwo

Jak przekonuje przegląd tekstów folkloru, czy to polskiego, czy to obcego, wielcy bohaterowie cechują się wyjątkowością, jeśli idzie o potrzeby w zakresie jedzenia i picia. Dla przykładu Janosik ssie pierś matki przez 10 lat, a

Ruslan np. niemowlęciem wypija mleko 10 mamek; toż inni bohater[owie], w *Shahnameh* – Gesserthan zjada na raz całą klacz i wołu itp. (Bębp. 1868 III 653). W[ielko]rus[cy] zaś bohaterowie jedzą tyle, co zwykli ludzie, w czym podobni są do [bohaterów] ind[yjskich] poematów (ib. 654). Opilstwo ich we wschod[nich] i w[ielko]rus[kich] pod[aniach] ogromne. Tylko we wschod[nich] piją z czar, rzadko z rogów, skórzanych butłów i miechów, w skazkach zaś wiadrami, toż i w sybir[skich] turskich pieśniach (ib. 654).

Obżarstwo jest cechą potworów (por. przysłowia o wilkołaku, WKL I/180), a opilstwo – diabła (por. *Jak Boruta pije* WKL I: 221 sg., ib. II: 22 sg.). Stereotypowo pijaństwo jest również cechą szewców (por. Gl I: IX *szewc pijany*).

W różnych opowieściach skłonność do obżarstwa przypisuje się całym narodom:

Wiśn. Austr. 370 sg. ohydne obżarstwo krajowców. Obżarłszy się mięsem, „że brzuchy ich wyduły się jak pęcherze, zaczęli je nacierać łojem wydobytym z wołu, aby trochę zmiękły”. Potem tańczyli i znowu jedli, a nawet tłuszcz połknęli, potem posnęli;

albo tylko pojedynczym osobom (por. Cisz 1: 263–264 [S.B. Ciszewski, *Krakowiacy. Monografia etnograficzna*, t. 1: *Podania, powieści fantastyczne, powieści anegdotyczno-obyczajowo-moralne, bajki o zwierzętach, zagadki i łamigłówek*, Kraków 1894 – tu tekst pt. *O żarłoku, co zjadł z ćwierci mąki bułek i ćwierć mięsa*]). W gwarach polskich na osobę, która nie jest w stanie zaspokoić głodu, mówi się *nienajestny* (SGPKarł III, s. 305).

Por. też: Gl I: 10, II: 207, III: 115; WKL I: 71; Wójc. Pś I/173; Wójc. Pś. II/177; ⊕33: 357 *opiwoosz, obżartus, LXXVII Kucharka obżarta, łakoma*; ⊞ 343, 344, Aθ II: 238, 239; ∇ 330 (Gregor Krek, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte* I, Hradec 1874).

Por. inne hasła w SMP: Dg5; W20a1.

7. Głód

Głód w tekstach folkloru jest traktowany przede wszystkim jako ‘pustość żołądka wywołująca popęd do jedzenia, czczość, łaknienie’ (SW I, s. 849) – por. Gl III/25, IV/49; ZM: 43 cf. Ezaw i Izaak (Roman Zamarski, *Podania i baśnie ludu w Mazowszu [z dodatkiem kilku szląskich i wielkopolskich]*, Warszawa 1852).

Osobną grupę stanowią przesady dotyczące głodu, por.:

(Góry i Podgórze) Przy jedzeniu zostawiają zawsze cokolwiek każdej potrawy na misce, boby to był zły znak (zapowiedź głodu?), gdyby się zupełnie wszystko zjadło (Wa IV/871 [W. Kosiński, *Zapiski etnograficzne zebrane w Jurkowie i okolicy, „Wisła”* IV, 1890, s. 861–873]).

Por. też: Mhdt Kornd 35; ⊕34: 64; ⊕36: 154/8 *wróżba z myszy*, ib. 155 z in. rzeczy (Ludwik z Pokiewia [Ludwik A. Jucewicz], *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów*, Wilno 1846); ∇ 33; ④ str. 28 *skąpica umiera z głodu*; Żm 126; Siem nr 125 (*Dziwożony. Na głowie dla stroju noszą czerwoną czapeczkę; za pożywienie im służy ziele tak zwane: słodyczka*); KgKiel II/227 *lenistwo głodem wyleczone* (Głupi żeni się z królowną); Wa IV/862 (W. Kosiński, *Zapiski etnologiczne zebrane w Jurkowie i okolicy, „Wisła”* IV, 1890, s. 861–873. s. 862: *Ćma. Gdyby koń zjadł ćmę, byłby głodny przez cały rok*).

Por. inne hasła w SMP: P21a9; S15n1; Z4ea1 pas.

8. Asymilowanie. Anthropophagia. Dzieciożerstwo

W folklorze słownym mamy wiele świadectw tego, że zjedzenie pewnej części ciała określonego zwierzęcia gwarantuje człowiekowi i/lub innemu zwierzęciu nabycie określonych cech:

④ 282 Dadzą panu młodemu wątróbkę (świni), żeby miał zawsze do panny młodej ozdobę v. podobę.

Na chorobę św. Walentego schwycić kreta, rozedrzeć go żywego, krwią smarować twarz, tętno i piersi, a serce zjeść surowe (Kołomyja) (s. 140). Kto zje serce krucze (Ostrynia, Krechowce, Żywaczów) lub mięso krucze (Tłumacz, Złoczów, Dziewiętniki, Janów), będzie złodziejem (s. 141). Oko prawe niedźwiedzia ususzone i zawieszzone dziecięciu na szyi czyni je odważnym, a jeżeli kto sadłem niedźwiedzim nasmaruje sobie z rana czoło, będzie miał dobrą pamięć (Czarny Dunajec) (s. 150). Żołnierz, aby ocalał na wojnie, powinien utłuc skorupy żółwiowej i wypić z wódką (Nadworna) (s. 184) (Ap V/140, 141, 150, 158, 184 [B. Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, ZWAK V, 1881, s. 102–186]).

Por. też: LChr 180 sg. (Julius Lippert, *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch: Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes*, Berlin 1882); ⊕40: 307; √:145; BE 160 *chleb (ciało Ch[rystusa]) utożsamia się z ciałem jak logos z duchem* (Ferdinand Christian Baur, *Kritischen Untersuchungen über die kanonischen Evangelien, ihr Verhältnis zueinander, ihren Ursprung und Charakter*, Tübingen 1847); GO 69 (Aleksandr F. Gil'ferding, *Ostatki slavân na ũžnom beregu Baltijskogo morâ*, Sankt-Peterburg 1862); Jhm 10; WŁ 1/29 (Èduarda A. Vol'ter, *Materialy dlâ ètnografii latyškogo plemeni Vitebskoj gubernii*, Sankt-Peterburg 1890); Zzek 7 (R. Zawiliński, *Z etnografii krajowej*, Kraków 1882); Gaidoz Ragd od 203 *różne świętości*; Mierzyński Źródła I/III (Antoni Mierzyński, *Źródła do mitologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa 1892); OP 278, cf. 54 (Oskar Peschel, *Völkerkunde*, 2. wyd., Lipsk 1875) *karmienie ludzkim mięsem tego, który nie chce, tam też antropofagia*.

Podsumowanie

Podstawowa różnica, choć formalna, między ujęciem J. Karłowicza zaprezentowanym w SMP a innymi słownikami etnolingwistycznymi (mam tu na myśli słowniki *stricte* etnolingwistyczne, nie zaś takie opracowania, które są nastawione na opis całości słownictwa w kontekście kulturowym, np. KąśILG, KąśSGO, PeISGL i SGK), to obecność hasła czasownikowego. W SD i SM, a także w SSiSL dominują hasła rzeczownikowe, co wynika prawdopodobnie z tego, że w naturalny sposób konceptualizujemy świat w kategorii rzeczy, urzeczowiamy go (por. Taylor 2007, s. 15, 199).

W SD i SM znajdujemy hasła: EDA (SD II, s. 176–187; SM, s. 152–153), KORMLENIE (SM, s. 247–248), KORMLENIE SKOTA (SD II, s. 606–608), KORMLENIE RITUAL'NOE (SM, s. 247–248), MED (SD III: s. 208–210; SM, s. 294–295), PIT' (PIT'E, NAPITOK) (SD IV, s. 55–59), PIT'E (SM, s. 366–367), PIŠA (SD IV,

s. 59–65), POST (SD IV, s. 202–206; SM, s. 381–382) i SLADKIJ (SD V, s. 33–39). Nie ma z kolei osobnych haseł GOŁOD (pol. głód) i PIR (pol. uczta). Przyjrzenie się zawartości SD oraz SM i porównanie wymienionych wyżej haseł z JEŚĆ przekonuje, że Karłowicz nie pominął żadnego z komponentów ważnych z perspektywy etnolingwistycznej. Jest to więc ujęcie pełne, które dowodzi silnego spetryfikowania kwestii jedzenia w kulturach słowiańskich.

Bibliografia

- Dąbrowska, A. (red.). (2003). *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- KąśILG – J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I: A–B, Bukowina Tatrzańska: Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, Nowy Targ: Zakład Poligraficzny „MK”, 2015; t. II: C–Do, Bukowina Tatrzańska: Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, Nowy Targ: Zakład Poligraficzny „MK”, 2015; t. III: D–Gr, Bukowina Tatrzańska: Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Nowy Targ: Zakład Poligraficzny „MK”, 2016; t. IV: Gu–Kol, Kraków: Astraia, 2017; t. V: Koł–Mad, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2017; t. VI: Maf–Nie, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2018; t. VII: Nif–Pap, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2018; t. VIII: Par–Pou, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2018; t. IX: Pow–Sce, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2019; t. X: Sch–Śró, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2019; t. XI: Śry–Wych, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2019; t. XII: Wyci–Ż, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2019.
- KąśSGO – J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, Kraków 2003, wyd. 2 popr. Kraków 2011: Księgarnia Akademicka.
- Kempf, Z. (1985). Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt, *Język Polski*, LXV, 125–144.
- Kempf, Z. (1989). Dwa aspekty wyrazów negatywnych dotyczących zwierząt, *Język Polski*, LXIX, 208–209.
- Lévi-Strauss, C. (1966/1972). The Culinary Triangle, *The Partisan Review*, 33, 1966, 586–596 [Trójkąt kulinarny, przeł. S. Ciechowicz, *Twórczość* 1972, nr 2, 71–80].
- Moszyński, K. (1967–1968). *Kultura ludowa Słowian*, t. 1: *Kultura materialna*, wyd. 2. Warszawa 1967, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. 1–2. Warszawa 1968: Książka i Wiedza.
- PelSGL – H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, 2012; t. II: *Rolnictwo. Transport wiejski, rośliny okopowe i paszowe, gleby i rodzaje pól, uprawa lnu i konopi, zbiór siana*, 2014; t. III: *Świat zwierząt*, 2015; t. IV: *Sad i ogród warzywny, budownictwo i przestrzeń podwórza*, 2016; t. V: *Świat roślin*, 2017; t. VI: *Pokarmy*, 2019; t. VII: *Odzież i obuwie, przędzenie lnu i tkanie płótna*, 2020; t. VIII: *Człowiek i rodzina, higiena i choroby, meble, sprzęty*

- i prace domowe*, 2020; t. IX: *Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe*, 2021. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rak, M. (2015). *Kultuřemy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Rak, M. (2018). „Czwarta piramida” Jana Karłowicza. Kartoteka pierwszego w dziejach polskiej nauki słownika etnolingwistycznego, *LingVaria*, XIII, nr 2 (26), 183–200. DOI: 10.12797/LV.13.2018.26.13.
- Rak, M. (2021a). *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, „Biblioteka LingVariów”, t. 30. Kraków: Księgarnia Akademicka. DOI: 10.12797/9788381384209.
- Rak, M. (2021b). Kultuřemy gwarowe, polskie i słowiańskie – zarys problematyki, *Etnolingwistyka*, 33, 25–37. DOI: 10.17951/et.2021.33.25.
- Rak, M. (2021c). Kulinarne kultuřemy – podhalańskie, polskie, słowiańskie. Zarys problematyki. W: R. Przybylska, D. Ochmann (red.), *Polskie kulinarium. Aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kultuřowe* (159–173). Kraków: Wydawnictwo Libron.
- SGK – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII. Wrocław 1967–1976: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SD – N.I. Tolstoj (red.), *Slavânskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar’*, t. 1: A (Avgust) – G (Gus’), 1995; t. 2: D (Davat’) – K (Kroški), 1999; t. 3: K (Krug) – P (Perepelka), 2004; t. 4: P (Pereprava čerez vodu) – S (Sito), 2009; t. 5: S (Skazka) – Á (Ášerica), 2012, Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ.
- SM – S.M. Tolstaâ (red.). (2002). *Slavânskaâ mifologiâ. Ènciklopedičeskij slovar’*, 2 izd., Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ.
- SMP – Kartoteka *Słownika mitologii polskiej* Jana Karłowicza, rękopis przechowywany w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU WI–191a.
- SSiSL – J. Bartmiński (koncepcja całości i red.), S. Niebrzegowska-Bartmińska (zast. red.). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; z. 3: *Meteorologia*, 2012; z. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. II: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, 2017; z. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; z. 3: *Kwiaty*, 2019; z. 4: *Zioła*, 2019; z. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020; z. 6: *Drzewa liściaste*, 2021. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Taylor, J.R. (2007). *Gramatyka kognitywna*, przeł. M. Buchta, Ł. Wiraszka, red. nauk. E. Tabakowska. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Tobiasz-Adamczyk, B. (2013). *Od socjologii medycyny do socjologii żywienia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- WEPI – J. Aleksandrowicz (red.). (1890–1914). *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. I–LV. Warszawa: nakł. i druk S. Sikorskiego.

Wierzbička, A. (2006). *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi rekonstrukcję hasła JEŚĆ z kartoteki *Słownika mitologii polskiej* Jana Karłowicza, którą odnaleziono w 2017 r. Bliższe przyjrzenie się zamieszczonym na fiszkach informacjom, pogrupowanym w 8 podhaseł (1. Ujęcie ogólne; 2. Uczta, orgia; 3. Post, nie jeść; 4. Pokarm czarodziejski, niewyczerpany; 5. Słodyczne [cukier, miód, plastry miodu]; 6. Obżarstwo, opilstwo; 7. Głód; 8. Asymilowanie. Anthropophagia. Dzieciożerstwo), przekonuje, że mamy tu do czynienia z bardzo dokładnym ujęciem tematu. Wskazuje na to także zestawienie hasła JEŚĆ z zawartością dwóch słowników etnolingwistycznych – *Slavânskich drevnostiej* pod red. Nikity I. Tołstoja i w *Slavânskiej mifologii* pod red. Swietłany M. Tołstojowej.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Karłowicz, etnolingwistyka, materiały archiwalne, pożywienie w języku i kulturze

MACIEJ RAK
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 18
31-007 Kraków